

Слободан Радаковић

О ЖЕНИДБИ ЧОВЕКА ВИЛОМ У НАРОДНОЈ ПРОЗИ

Различито обрађивана, једна од чешћих и занимљивијих тема о браку човека и виле вековима је заступљена у уметничким, књижевним и фолклорним остварењима многих народа. Тема води порекло из доба тотемизма; сиже је обликован у митовима, приповеткама и песмама. Најстарије легенде са овом темом настале су још у матријархату када је натприродном створењу придавана мушка природа. Касније, кад почињу да преовлађују патријархални односи, пажња се преноси на мушкарца који „преузима улогу људског бића”.

Приче са сличним мотивским склопом у коме брак човека и бића наћи ћемо не само у Европи, већ и у Индији, арапским бајкама из *1001 ноћи*, монголским сагама и у старогрчкој митологији, која је имала највећу улогу у ширењу оваквих сижеа по Европи. Код старих Хелена брак је обично између човека и nereиде, врсте морске музе (најпознатији је брак краља Пелеја и nereиде Тетиде из којег се родио Ахил, у *1001 ноћи* јављају се лабуд-девојке, у староисламској Еди валкире, борбена женска створења. Најприметнија сличност између свих ових приповедних сижеа је та да су сви бракови са полубожанским девицама свуда привремени, узајамна љубав углавном не постоји, већ човек лукавством или борбом долази до својих прелених жена. Разни мотиви и детаљи се могу мењати у оквиру сижејног склопа, али насилно „узимање” и кратак брак су увек присутни као незаобилазни „носачи” сижеа, што сведочи о свуда распрострањеној, најбитнијој особини натприродног бића — љубави према слободи.

По мишљењу неких научника (Жирмунски), овај приповедни сиже стиже у стару, словенску традицију преко монголских и турских народа, преобликујући се из мита, преко народних предања и бајки, у разне песничке облике. У нашим усменим творевинама улогу натприродног бића увек

игра вила, која је по изгледу и особинама најсличнија грчким nereidaма. (Нереиде су највероватније преко прича прешле у наше пределе и добиле неке елементе карактеристичне за ове крајеве.) Човек се њоме жени у предањима, бајкама, у баладама, лирским и епским песмама. Анализа свих ових истом темом повезаних облика омогућава не само да се истражи начин прилагођавања једне те исте фабуле захтевима жанра, него и да се по ређењем скупова варијаната одреде специфичне карактеристике самих жанрова. Највероватније је да се тема о породичном животу човека и виле прво јавила у најједноставнијем усменом облику — предању, тј. демонолошком предању. По многим проучаваоцима, то је развојно тло ове теме, одакле се ширила и прелазила у шире и сложеније прозне песничке облике. Стога, добро проучити све облике предања и њихове фабуле значи утрти пут за боље и лакше разумевање других усмених форми: бајки, балада, лирских и епских песама.

Функција демонолошког предања у основи јесте да веровање потврди, да га докаже, да слушаоца упозна са несумњивим постојањем нељудског, демонског бића. Ова особина предања битна је за праћење развоја фабуле са браком човека и виле, али пресудно је уочити три облика предања и њихове главне особине, јер управо кроз њих „пролазећи” човек и вила ће доспети до оног фабуларног облика који ће постати готово, „костур” присутан у свим осталим усменим облицима.

Осим различитости мотива и тока радње, њихова основна разлика је у заступљености уметничких и естетских ефеката. Прво, најпримитивније, а тиме и најизворније предање је у облику кратког извештаја. Пошто се у њему приказује само вила, њен изглед и особености њене природе, брак или сваки други дужи контакт са човеком изостаје. За причање о брачним везама потребно је сиче проширити и разудити, обогатити га новим мотивима, догађајима и именима локалитета.

Управо због ових захтева, тема о „вила љубовци” јавља се у другом типу предања, где је казивање шире, обогаћено разноврсним и убедљивим сликама. Човек и демонско биће долазе у непосредан додир. Приповедање добива на драматичности, па се нужно развија, али веза са веродостојношћу је и даље чврста. Као један од главних доказа да је истинитост и даље у првом плану јесте чињеница да је главни лик вила. Она је активна и она доказује своје натприродне способности над „пасивним” човеком. Не јављају се лична имена људи, већ су то ловци, пастири, „момци”, казивање је усредсређено на вилу, а човек је успутни али и неопходни елемент у функцији бољег осветљавања вилиних магијских моћи и жеља.

„Виле ако неког момка бегенишу, одведу га и с њим рађају децу и то само женску, ако тај то каже, остане сакат или га удаве”¹. Сличан пример „искоришћавања” човека је у чувеном предању... Виле хоће да украду човека... Омађијају га, па га одведу у гору... С њим рађају женску децу... после га врате лудог да село не верује у његове приче...” (Између ових предања и појединих песама постоје несумњива међусобна угледања: „Хајде виле да га удавимо / да се мртва Акше наљубимо.”²)

¹ Нада Милошевић-Ђорђевић: *Заједничка тематско-сичејна основа српско-хрватских неисторијских песама и усмене прозне традиције*, Београд, 1971, стр. 52.

² Тихомир Ђорђевић: „Вештица и вила у нашем народном веровању и предању”, СЕЗ, LXVI, Београд, 1953 (Полни односи вила).

Деси се да се човек дрзне и уђе у вилински, натприродни простор, али се и тада све заврши катастрофалним последицама. Међа између вилиног и човековог света је строго одређена, и човек ретко, невиђеном срећом, успе да се спасе. (Као спасаилац често се јави свештеник, који уз помоћ црквеног обреда ослобађа човека од вилиног присуства.)

Познато је да виле воле слободу и да се гаде брака („Ја сам вила што се не удајем / Вољела би теби слободу / него с тобом дивом друговати”³, али постоје предања где се вила толико заљуби да тугује као људско биће.

„У Жепчу се верује да су заробиле неког младог човека и живеле с њим неко време. Један приповедач је чак видео вилу како „чешљајући се на пању” пева: „Текла вода текушица / Испод стјене Олује / Ја за драгим болујем”, па је та стена у којој су живели прозвана Олуја”⁴. Овде машта већ заузима простор и, по својој природи, тежи развоју приче, али ипак веродостојност се никако не потискује, јер се наводе имена места и искази сведока.

Уколико казивање није изложено као лични доживљај и искуство (меморат), већ као формирано и од народа признато предање, обликовано и кристализовано временом и традиционалним начином фабулирања (фабулат), оно изискује већи број конкретних података: имена људи, места и подручја, тачно време догађања и слично. Ово су најразвијенија предања, трећег облика, која се најживље преносе и код којих сам процес активног преношења нуди више простора за развијање оних детаља који јачају естетски и уметнички ефекат, али тиме угрожавају веродостојност. Приповедач, такође, не тежи само да „окити” причање и да скрене пажњу лепотом израза, већ гради и напетост у приповедању, скрећући пажњу на човекову улогу. Ова жеља да се боље и занимљивије прикажу доживљаји човека чини пресудан обрт у предањима — није више вила главни и „активни” лик, сада је то човек. Он сада преузима одговорност, улази самосвесно у авантуру, напада и бори се — он жели вилу. Победа му није предодређена (што предање чини реалнијим), али дата му је могућност да смело прелази међу два света. Приповедач чини да приповедање еволуирајући естетски, паралелно издигне људско биће на главну позицију, и да смањи демонско и тајанствено у натприродном, нељудском свету. Уз демонско биће поставља се све већи број реалних призора и ситних детаља свакодневице па оно постаје све ближе и стварније слушаоцу. Да је вила живела у браку са човеком често потврђују исцрпни подаци о том човеку и месту њиховог боравка. У Црној Гори је позната прича о Вуксану⁵. Турци су заробили њега и његова два брата. Оба брата су му „посекли”, а кад њега, он „украде мач и посече целата, па побегне у Црну Гору”. Бежећи, у Љешанској нахији, на „главици” Веља Гора, угледа како изгрева сунце, „па се зарече” да ће на том брегу да сагради цркву (црква и данас постоји под именом Свети Илија)... Враћајући се кући са грађења, он сретне вилу и с њом пође у пећину, на врх Кома... Кад је мач испао из пећине, мисли се да је Вуксан умро... А вилу виђају „ђе стере платно у свиту и после двије три уре скупља”.

Велики број имена локалитета, упечатљивије слике (испадање мача, виђање виле „ђе стере платно”), црква Св. Илије, као и догађаји који претходе вези с вилом чине ово предање истинитим до те мере да оно постаје

³ Вид. нап. 2.

⁴ Вид. нап. 2.

⁵ Вид. нап. 2.

готово историјско. Прича очигледно настаје под снажним дејством епске традиције, која се види у давању могућности јунаку да дође у додир са нечим што је натприродно.

У оваквим предањима постаје важно раширити приповедање, приказати „догодовштине” јунака. Зато честа потреба за доказивањем веродостојности путем прецизирања имена и времена догађања изостаје, јер таква предања позната и „призната”, као да чине део општенародног искуства — веровање се подразумева и потискује у други план, а иде се у сусрет радњи и заплету. Поред одређеније личности („један Баранин”, „неки Котур из Нунића”), главни јунаци су све чешће ловци, млинари, чобани. (Пошто је фабула позната, ова предања су понекад у облику кратког исказа, као присећање на догађај). „Верује се, да је било људи, који су се женили вилама. Тако се прича да је на купању на крај мора вили украо крила један Баранин, и кад му је вила дошла, ожени се њоме. Кад је женио сина даде јој крила, да игра међу сватовима. Тако је вила одлећела у облак и у вече дође велећи: — Хоћу дио порода! А имали су два сина и двије шћери. И тако јој овај дадне обе шћери, а синове остави себи, и од њих је настало братство Дивановић, који су тако названи по дивљој мајци њиховој”⁶. Истинитост догађаја мање-више је постигнута интересантним етимологисањем презимена, али постоје и она предања где је иста фабула тако украшена појединошћима, и веродостојност се ничим не истиче, па таленат приповедача добива велику слободу.

Тако је „неки Котур из Нунића”⁷ идући планином угледао „у кршу” вилу како спава, прикрао се и скинуо са ње „санталет”. Када се пробудила није имала вилинске моћи и морала је да пође са Котуром, који је убрзо узме за жену, и изроди децу с њом... На неки празнични дан сви су играли у колу осим виле. Тад јој рекоше: „Деде и ти вило заиграј и запевај”. А она се обраћа мужу: „Дај ми прије оно што си скинуо с мене, па ћу онда ићи у коло колати”. Муж јој однекле извади те даде, а она метну на се па што игда може запева:

*Ој! кад је Вила са Кошором била
Онда му је свака срећа била
Што је мушко да је твоје
Што је женско да је моје!*

Па онда вррр небу под облаке.

Вила је у контакту са народом, што даје могућност приповедачу да изгради нове ситуације и детаље. Она прича са народом, игра у колу, пева, и има пород, али она изнад свега воли своју слободу, па користећи се лукавством бежи, пред гомилом сведока. Опис неког детаља понекад буде тако упечатљив да је немогуће помислити да је измишљен. Једна вила играјући у колу издизала се све више и више, да се „свијет смијо и цирико што она игра, а ноге јој нису на земљи... него јој трепећу као тетреика”⁸.

Ипак, сумња у веродостојност је често оправдана, и она од казивача до казивача варира, али оно што је стално и стабилно јесте сиже: човек

⁶ Вид. нап. 2.

⁷ Вид. нап. 1, стр. 55.

⁸ Вид. нап. 1, стр. 56.

вили одузме крила или круну, чиме она изгуби своје натприродне моћи (нестане јој жеља за животом и веселост па личи на обичну жену чезнући за слободом и другарицама). У браку рађа децу, а убрзо потом лукавством измами од мужа или свекреве крила и побегне. Тренутак бекства припада вили. Ту је она активна и подсећа на ону вилу из другог облика предања. Добивши крила губе јој се људске особине до те мере да, или често не хаје за децу, или напушта мушку узимајући женску. Бекством вила понајбоље подупире веродостојност јер приказује немоћ човека пред натприродним и стварним моћима виле. ако је човек успео да јој подмукло украде крила док је спавала, неће моћи да је савлада док она свесно располаже својим могућностима. Тако се на крају сваког предања добија утисак да је вила латентни победник јер оставља, бог њеног бекства, тугом пораженог човека, и добија слободу.

Закључује се да је приповедање у предању етички и емоционално, временски и просторно везано за стварност. Људски свет је јаче или слабије одељен од тајанствених збивања и слика вилином свету, али је одељен. Човек је главно интересовање за приповедача. Значајну функцију има неизоставно наглашавање порода, које треба да емоционално обоји предање, и да отелотвори брак — да да живи доказ који веродостојност предања захтева.

Наведене чињенице никако не доводе у сумњу тесну повезаност ове теме из предања, пуног истинитих елемената, са бајком пуном фантастичности. Тежњу да активност јунака прошири, да да већи замах радњи, приповедач је могао да постигне само ако је проширио сиже после бекства. Јунака је увео у трагање за вилом по натприродном и чаробном свету, који је оживео маштом. Губитком оштре међе два света добио је фантастичност. Бајка је тако пружила потпуну слободу и лепршавост, и изгубила било какву везаност за реалност и истину, па је добила чисто забавну функцију. У бајкама често нема личних имена људи и места, а кад се нађу, она су несвакидашња и чудна, што је свесна тежња да се заобиђе сваки додир са истином. Њена ширина пружила је простора талентованом приповедачу да гради многобројне уметничке ефекте превазилазећи „ограничености” предања. Истовремено због својстава бајке као жанра (одсуство емоција), губи се она танана емоционалност која је присутна у предању. У бајци се готово никад неће навести пород или обратити пажњу на унутрашња стања јунака — без предаха се иде из акције у акцију. У првом делу, до бекства, сви догађаји и само бекство се опишу врло кратко, па је тај део знатно сужен у односу на део после бекства, што даје утисак да је приповедач више заинтересован за проширивање радње у другом делу, а да му први део служи да изазове и оправда бекство. Овакв приступ приповедању није свуда присутан. Постоје бајке које су специфичне и пружају друкчије закључке у анализи.

Везаност бајке за предање тј. могућ настанак бајке са темом женидбе човека вилом проширењем предања са истом темом показује приповетка „До златног Расуденца”⁹. Лутајући по свету младић наиђе на старца и пожали му се на тежак живот... Старац га посаветује да украде вили крила и да је уграби за жену јер ће га то учинити срећним... Младић све учини како му је речено... Са вилом „изроди двоје деце”. Срећни живот јунака, виле и деце прекида прекршени табу — изговоривши: „вила је вила”, вила мо-

⁹ Чајкановић, СНП, СЕЗ, ХЛI, бр. 40.

ра да нестане али оставља поруку да одлази до златног Радусенца. Јунак реши да не тражи вилу али, уочивши да вила долази и „наређује” децу, он се ражали, заплаче и реши да је нађе. Затим кроз чудне пределе, сусреће се са чудним створењима, извршава немогуће задатке уз помоћ вилине магије, и на крају бежи, чаролијом постављајући разне препреке гонитељу. Крај је срећан како би се све муке због трагања „наградиле”, тј. како не би слуша-лац био изневерен, што је случај са свим бајкама.

Осим бајковитог почетка са мотивом лутања по свету, за читав први део би се могло рећи да је слично сижеу предања: хватање виле, моћ виле и кршење табуа (њено чување летине од града, узрокује реакцију јунака „вила је вила”), обилажење дече и сузе јунака које додатно појачавају емоције и реалност, што никако нису бајковити елементи. Вила као у предању, из окултних разлога нестаје бог изговорене забрањене реченице, али изговара где је може наћи и тиме показује своју љубав према човеку, не „поштујући” (као и мањи број предања) народно веровање. Други део, после вилиног нестанка, типично је бајковит са бројним фантастичним елементима, па цела приповетка изгледа као да је сачињена „везивањем” бајке за предање, пружајући тиме доказе за могуће генеалогске односе ова два усмена жанра са темом женидбе вилом.

Док је у бајкама попут „Вила з злетнем граду”¹⁰ или „Код златног Расуденца” женидба била главни мотив, има и оних попут бајке „Вилина гора” у којој женидба вилом само један од многобројних догађаја кроз које пролази јунак. Неистакнутост овог мотива, његова кратка разрада и „затрпаност” осталим мотивима, говори колико је тема женидбе човека вилом била проширена и позната, и како се лако и „успутно” уметала како у прозне тако и у песничке облике.

Обим песме се ширио задржавањем само на оним ситуацијама које одговарају конвенцијама жанра (у лирској песми то је дијалог јунака и виле, у балади исповест виле, у епској песми борба са вилом и свадба). Жанровске метаморфозе сижеа о женидби човека вилом тема су засебног рада.

¹⁰ М. Ваљевец, Народне приповјести, 1890, бр. VI, стр. 29—31.